

УДК 377(477.87)“ХХ”
Р 64

Галина РОЗЛУЦЬКА

**КРАЄЗНАВЧИЙ КОМПОНЕНТ
У ЗМІСТІ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ
ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ ЗАКАРПАТТЯ
(1919 – 1939 рр.)**

У статті краєзнавство розглядається як компонент змісту підручників для початкового навчання. Вказано, що краєзнавство вивчалось у народних школах Закарпаття міжвоєнного періоду як окремий предмет. Краєзнавчі матеріали, вміщені у змісті підручників з читання, рідної мови, історії, географії стали джерелом патріотизму закарпатців.

Ключові слова: краєзнавство, зміст підручників для початкового навчання, народні школи міжвоєнного періоду, Закарпаття.

Постановка проблеми. Процес українського державотворення вимагає осмислення, узагальнення, оцінки досвіду минулого як багатющого джерела ідей для подолання основних суперечностей сьогодення. Науковий інтерес викликає регіональний педагогічний досвід, характерний для України. Педагоги Закарпаття розглядали букварі і читанки домінантним засобом народно-шкільного виховання. Наголошуючи на виховному впливі літературних творів, автори вказували на тісний взаємозв'язок та взаємовплив літератури і суспільного життя. Виходячи з того, що культурний народ, який живе серед інших народів, не може відмежуватися від культурної спільності і до нього доходять елементи культури світу, педагоги – автори підручників – включали твори українських письменників Закарпаття й інших регіонів України, а також твори чеських, англійських, французьких і німецьких письменників. Їхній зміст утверджував у свідомості дітей потребу соціокультурної ідентифікації як умови

розуміння і входження в полікультурне середовище; опанування основними поняттями, що визначають розмаїття світу; виховання позитивного емоційного ставлення різних культур, формування вмінь – складових поведінкової культури світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль змісту шкільних підручників у вихованні відображають наукові розвідки Ю. Бабанського, Є. Пасічника, М. Скаткіної та ін. Окремі аспекти історії підручникотворення висвітлено у роботах Б. Гречина, О. Каськів, В. Ковальчук, Н. Чаграк та ін. Важливими у контексті нашого дослідження є праці М. Вегеша, В. Гомонная, В. Кеменя, М. Коляп, В. Росула та ін. Краєзнавство у національному вихованні учнівської молоді обґрунтовано у працях О. Вишневського, В. Гонського, Т. Завгородньої, В. Івашковського, О. Коваленко, М. Чепіль, Я. Яціва та ін.

Суттєвим для розв'язання виховних проблем є дослідження регіональних особливостей виховання учнівської молоді. З відомих історичних та політичних причин ці особливості для Закарпаття були найбільш специфічними. На сьогоднішній день можемо стверджувати про недослідженість проблеми змісту шкільних підручників для народних шкіл Закарпаття, недостатнє висвітлення краєзнавчої складової та їх актуальності для сьогодення.

Мета статті – розкрити зміст краєзнавчого матеріалу у підручниках для народних шкіл Закарпаття (1919 – 1939 рр.)

Стан краєзнавства у народних школах Підкарпатської Русі аналізувався у доповіді І. Гелетки на спільному засіданні В. Березнянського та Ужгородського відділів освіти. Зазначалося, що краєзнавство вивчалось на історичній території Закарпаття з 1915 р. За вимогами “Малого шкільного закону” (№ 226 від 17.06.1922) відповідно до “Учебних основ”, краєзнавство в молодших класах було складовою початкового навчання. У 1923 р. цей предмет було введено в “Учебні основи” для всіх шкіл Чехословацької республіки, з 1930 р. – вважався основою виховної роботи у народній школі середнього ступеня.

Предмет “краєзнавство” мав на меті прищепити дитині любов до всього свого, а водночас і повагу до чужого, пізнати рідний край [4, 54]. Орієнтовно в народних школах Підкарпатської Русі краєзнавчий матеріал був розподілений так: у змісті початкової науки: 1 клас за темами “Дім” – “Школа” – “Село, община”; 2 клас –

те саме, що в 1 класі, але більш детально, та доповнено вивченням тем “Село”, “Околиця”, “Природні явища”.

Вивчення предмета “краєзнавство” проводили за концентрими: 3 клас: дім – община і сусідні села, край, Підкарпатська Русь, життя народу, його історія, основні географічні відомості та ін. У 4 класі поглиблено вивчали попередні теми, зокрема, геополітичні ознаки ЧСР. При навчанні рекомендувалося малювати, моделювати і драматизувати (пошта, уряди). Ефективним методом вважалися подорожі від рідного села. Як ефективні засоби навчання, рекомендували: різноманітні карти, колекції різних дерев, зображення тварин, птахів або чучела, шкури звірів, лікарські рослини, різні метали (руди) та ін. Продовження вивчення краєзнавства тривало у змісті інших предметів: географії, історії, фізики, природознавства (природописа) та ін.

Аналіз змісту понад 30 підручників, які використовувалися для навчання у міжвоєнний період, свідчить, що педагоги Закарпаття вважали за потрібне давати учням міцні знання, розвивати розуміння законів і краси природи, навчити їх берегти природу, любити мистецтво, виховувати в них любов до праці, до рідного краю, до своєї оселі, навчати жити у полікультурному суспільстві, бути глибоко духовним, дбати про їх здоров’я, ушляхетнювати душу.

Підручник, вважали педагоги, повинен допомогти учневі настільки пізнати свій край і державу, щоб школяр міг добре орієнтуватися у всесвіті, бачити світ як одну сцену, де у кожного своя роль, щоб у нього виробилася потреба добровільно працювати задля кращої долі не тільки свого народу, а й всього людства. Відзначалося, що важливим при викладанні географічних відомостей є ознайомити з життям народів, господарським становищем і культурою [II].

У народних школах використовувався підручник Ю. Герзанича та С. Кутлан “Наша околиця: Учебник краєзнавства для 3 – 4 шк. рока руських народних шкіл Хустського округу” [III, 61]. У змісті підручника виділено тему близького оточення дитини. До неї входить вивчення таких понять, як “сімейство”, “діти”, “дім”, “родина”, “рідна земля”, “сусіди”. Учням запропоновано такі теми: “Вулиця”, “Школа”, “Шкільний двір”, “Карта”, “Село”, “Місто”, “Рідна мова”, “Віра”. Зазначимо, що в навчальних планах складених учителями Великоберезнянського округу для одно-, дво- і трикласових шкіл, пропонувалось при вивченні “Науки о родном краю” в

жовтні вивчати тему “Жителі села (число, народність, віра, заняття, ремісники, торговці та ін.”, в листопаді – “Звичаї у нас”, у грудні – “Спілки в селі та їх цілі (якщо немає, то які б мали бути)”.

Для вивчення краєзнавства Міністерством шкільництва й народної освіти було рекомендовано підручник “Краєзнавство” (автори І. Гурко, О. Маркуш), який учителі визнали як вагомий здобуток для народних шкіл. Навчальний матеріал, викладений у 110 статтях, відзначається чітким розподілом за темами. Сучасники оцінили підручник як такий, що пробуджує в учнях любов до своєї вітчизни, народу, країни та держави. Відзначено, що окремі питання, подані авторами в середині чи кінці статей, спонукають учнів до самостійних роздумів та спостережень за життям своєї околиці й свого громадського оточення [5, 16].

Окрім наведених підручників, для вивчення краєзнавства в народних школах Ужгорода, Хуста, Мукачева та Великого Березного використовували “Народні оповідання про давнину” Б. Заклинського [1].

Предмет “Землепис” поділявся на три частини. У першій у вересні вивчалася тема “Родина, село, город, округ, жупа”, в листопаді – “Жителі Підкарпатської Русі і їх заняття”; учитель також мав можливість дібрати тему на свій розсуд, далі пропонувалося розглянути теми, що стосувалися жителів, їх основних занять в різних частинах Чехословацької Республіки. При вивченні другої частини учні отримували відомості про країни Європи та їх жителів. Далі, у третій частині, йшло вивчення країн світу та їх жителів. У наступні роки навчальний матеріал розширювався темою “Добродійні чинності”.

Ознайомлювали учнів з природними особливостями та національним складом населення різних територій підручники з географії, укладені О. Маркушем “Нова Європа” (1925), “По рідному краю”, “Наша республіка”, “Далеким світлом”(1926), “Чужі краї і люде” (1926). Так, підручник “По рідному краю”, написаний у співавторстві з М. Шпіцером, Міністерство шкільництва і народної освіти в Празі ухвалило і розпорядилося використовувати його при викладанні краєзнавства в школах Закарпаття. Аналіз змісту цього підручника дає можливість усвідомити високу педагогічну компетентність та методичний хист О. Маркуша [6].

Посібник дуже добре проілюстрований – переважають фотографії закарпатських краєвидів, сіл, жителів у національних костюмах та ін. Ілюстрації наочно показують багатонаціональний склад жителів краю, відмінності кожного поселення. Зміст підручника розділено на п'ять розділів: I. Село і околиця; II. Наш рідний край; III. Загальний перегляд Підкарпатської Русі; IV. Чехословацька республіка; V. Статистика. Зміст першого тексту – “Наша школа” – не лише заохочує учнів до навчання, а й принагідно знайомить з різними типами шкіл, в яких навчаються різні за національним складом учні (V. Статистика). Тексти “Наш рідний дім” та “Рідне село” виховують повагу до близьких, вчать допомагати родичам, любити рідний дім та пробуджують зацікавлення історією рідного села, назв його вулиць, визначених та пам'ятних місць.

Перший розділ розпочинається текстом “Наша школа”, зміст якого розкриває перспективу навчання у різних типах шкіл, де вчаться різні учні, спонукає до наполегливої праці, поступово вводиться поняття плану та мірила (масштабу) через план класної кімнати, шкільної споруди. Наступні тексти – “Наш рідний дім” та “Рідне село” – вчать любити рідний дім, допомагати батькам, виховують працьовитість та спонукають до вивчення історії рідного села, назв його вулиць, визначних і пам'ятних місць. Вчить поважати будь-яку чесну професію та працю кожної людини текст “Заняття горожан” [6, 5 – 6]. Звідси діти дізнавалися, чим займаються жителі міст і як вони заробляють на життя.

Крім географічних характеристик у тексті “Ужгород”, учні знайомилися з історією древнього міста. Повчальна розповідь про князя Лаборця – героїчного захисника рідної землі – є прикладом вміння згуртовуватися. Знайомство з визначними місцями Ужгорода підсилюється фотоілюстраціями споруд Василянського монастиря та Кафедральної церкви і резиденції єпископа. Краса цих архітектурних споруд виховує повагу до культурних цінностей людей різних віросповідань. Розглядаючи околиці Ужгорода, ужоцьку, гуцульську та воловецьку верховини, рівнини Тиси, долину Боржави, Мараморщину, учні дізнавалися про природні відмінності цих місцевостей, ознайомилися зі способами господарювання населення, його ремеслами, особливостями побуту.

Третій розділ висвітлює географічне положення Підкарпатської Русі, її площу, число жителів, кордони, клімат, рослинний

та тваринний світ, природні багатства, населення, політичний поділ, знайомить з Мукачевом, Хустом, Береговим, Севлюшем (Виноградовим) та ін. Аналогічний огляд усієї Чехословацької республіки зроблено у четвертому розділі. Зі статистичними даними про кількість жителів і населення найбільших міст, земельних угідь, родючістю ґрунтів, окремими даними клімату, національним складом учнів різних типів шкіл читачі отримували інформацію у п'ятому розділі підручника. Висвітлення кожного питання має не тільки навчально-пізнавальний характер, допомагає учням зрозуміти і сприйняти специфічність, спочатку близького, потім і віддаленого національного оточення, через усвідомлення розмаїтості природних умов проживання, способів господарювання, побуту, мови, віросповідань, культури.

Продовження задуму авторів знайшло відображення у посібнику "Наша республіка", укладеного О. Маркушем і М. Шпицер [7]. Автори дають характеристику Чехословацької республіки та короткий огляд Європейських країн. Матеріал цього підручника – поєднання відомостей з географії, краєзнавства, історії, культури. У розділі "Підкарпатська Русь" вміщено, окрім географічних даних, ще й історичні розповіді виховного характеру про закарпатські замки, їхніх мешканців, яким допомагала вижити мужність та згуртованість. Продовжують знайомство з історією краю учні через зміст довідки "Наші дерев'яні церкви" до теми "Східна Підкарпатська Русь". Автори закликають зберігати пам'ятки старовини від нищення, охороняти, як це роблять інші народи; пояснюють, що цінність цих архітектурних пам'яток в тому, що вони – вияв культурного розмаїття, адже немає двох однакових церков, і кожна відтворює культуру тієї частини народу, що їх збудував [7, 40].

Красу древньої Праги та її важливе значення для єдності народів, що населяли Чехословацьку республіку, розкрито в тексті "Прага" Я. Гербена. Автор висловлює думку, що як магометянам дорога Мекка, так для всіх горожан Чехословацької республіки паломницьким містом є Прага, яка просвіщає всіх чехів, моравів, слезаків, словаків чи українців без огляду на мову, віру і національність [7, 94].

Цінною, на наш погляд, є землеписна читанка О. Маркуша "Чужі краї і люде", підготовлена і видана одноосібно [8]. У вступі автор пояснює, що склав читанку для того, щоб учні вивчили

увесь світ і ще більше полюбили свій малий рідний край [8, 3]. О. Маркуш знайомить читачів з найбільшими містами Європи та Америки, їхніми жителями у вигляді уявної подорожі картою світу. Автор розкриває географічні особливості описуваних територій, говорить про їхні архітектурні відмінності, відзначає національні особливості характеру, способу господарювання, культури мешканців. Особливо підкреслює ті риси, які дали змогу окремим народам піднятися на високий рівень розвитку “було бы добре подивитися нам на сю од природу не дуже багату землею, на котрой людська праця однак ж розвинула багату культуру й добула добробуту” [8, 17].

Таким чином, підручники, підготовлені О. Маркушем, – невичерпне джерело знань та думок для авторів сучасних шкільних підручників, а поєднання в них актуальних освітніх і виховних завдань дає можливість для творчого використання у сучасній школі.

Оригінальним є підручник “Учебникъ географіѣ Подкарпатської Руси для народнихъ и горожанськихъ школь” М. Григашія – директора руської горожанської школи в Ужгороді. Підручник складається з 8 розділів, які, зі свого боку, поділені на теми. У контексті нашого дослідження зацікавлення викликає тема “Родина, село, город, округ, окрес, жупа” з першого розділу. Зміст цієї теми дає можливість учням усвідомити себе частиною сім’ї, родини, села, країни, світу, налаштовує на розуміння того факту, що навколо дитини є люди, спочатку рідні, близькі, знайомі, потім односельці, співвітчизники і просто інші люди зі своїми особливостями. У процесі подальшого опрацювання навчального матеріалу учні визначали за картою місце Підкарпатської Русі у Європі та світі. Зміст четвертого розділу підручника ознайомлює з жителями Підкарпатської Русі та їхніми заняттями. Тут подано статистичні дані про національний склад закарпатського населення станом на 1921 р. Автор роз’яснює, що Підкарпатська Русь є батьківщиною, окрім українців, для угорців, чехів, словаків, румунів, євреїв, німців та інших народів [2, 20 – 22].

Підручник М. Григашія “Учебникъ загальної географіѣ” для народних, горожанських та середніх шкіл вдвічі більший за обсягом і складається (за розділами) з описової, фізичної та астрономічної географії. У першому розділі учні дізнаються про країни Європи, що є географічними сусідами Підкарпатської Русі. Автор дає географічні характеристики країнам Центральної Європи: Польщі,

Німецькій, Швейцарській, Австрійській республікам, Мадярському та Румунському королівствам. Серед країн Східної Європи учні ознайомлюються з Російською Соціалістичною Федеративною Республікою, Естонією, Латвією та Литвою. М. Григашій представляє Північну Європу країнами Скандинавії, Республікою Фінляндією та Королівством Данії. У Західній Європі учні отримували інформацію про королівства Голландії, Бельгії, Великої Британії та Ірландії, Республіку Францію.

Аналіз підручників М. Григашія показує важливість взаємозв'язку між навчальним матеріалом початкової та середньої школи. Зрештою, у цьому і полягає ідея автора – для цілеспрямованого виховання потрібне створення тісного зв'язку між навчальними ланками [1, 42 – 43].

Подальше вивчення краєзнавства проводилося у контексті вивчення фізики та хімії. Невичерпним джерелом краєзнавчих матеріалів були підручники за авторством А. Волошина. У 1924 р. вийшла друком “Фізика для народних и горожанських школ и для низших клас гимназий” [3]. Близький друг і соратник А. Волошина В. Бірчак згадує, що авторові довелося долати неабиякі труднощі, розробляючи фізичну термінологію. Об'єднавши свої зусилля з хіміком – професором М. Велигорським, у 1932 р. А. Волошин перевидав підручник з фізики під назвою “Фізика и химия для низших клас середних школ и для горожанських и народних школ”. В інтересах морального виховання підручник часто вказує на досконалість природних явищ і у такий спосіб формує світогляд учня, захищаючи його від марновірства і забобон, навчаючи його шляхом розумного використання багатств та сил природи.

Підручники побудовані з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей і можливостей учнів, пов'язані з їх життям, доступні для їхнього розуміння. Теоретичний матеріал закріплюється системою вправ і задач, більшість із яких взято з життя учнів і має краєзнавчий характер. Наприклад, яка швидкість потягу із Ужгорода до Березного, коли він їде півтори години? Чому дуже болить, коли вкусить мурашка?

Висновки. Педагоги Закарпаття цілеспрямовано вводили до змісту шкільних підручників краєзнавчі матеріали, усвідомлюючи важливість виховання любові до рідного краю у національно розмаїтого учнівства Закарпаття. Вивчення підручників з природничих

дисциплін для учнів початкової школи дає підстави для такого узагальнення: зміст має гуманістичний характер, відображає увагу авторів до внутрішнього світу учнів, сприяє розвитку здібностей, фізичних та моральних якостей. Поєднання в підручниках природничого циклу актуальних освітніх та виховних завдань дає можливість для їх творчого використання у сучасних умовах, є джерелом знань і творчих ідей для авторів сучасних шкільних підручників.

Подальшого дослідження потребує зміст навчально-методичної літератури і навчально-виховної роботи у полікультурному середовищі українського суспільства, здійснення порівняльного аналізу змісту підручників в контексті полікультурного виховання молодших школярів досліджуваного періоду в різних регіонах України.

Джерела та література

І. Державний архів Закарпатської області, ф. 28, оп. 3, спр. 554. Рецензії на книгу К. Заклинського “Народні оповідання про давнину” ; спр. 574. Розпорядження МО про допуск до вжитку в народних школах для вивчення краєзнавства “Народні оповідання про давнину” К. Заклинського.

ІІ. Державний архів Закарпатської області, ф. 28, оп. 3, спр. 716. Рецензії на учебник директора М. Григашія “Загальна географія для народних шкіл”

ІІІ. Державний архів Закарпатської області, ф. 28, оп. 3, спр. 1146. Герзанич Ю., Кутлан С. Наша околиця : учебник краєзнавства для 3 – 4 шк. рока руських народних шкіл Хустського округу. – Вид. I. – 1931.

1. Григашій М. Загальна географія Подкарпатської Русі для народних і горожанських шкіл / М. Григашій. – Ужгород : Уніо. – 1925. – 65 с.

2. Григашій М. Учебник географія Подкарпатської Русі для народних і горожанських шкіл / М. Григашій. – Ужгород : Уніо. – 1921. – 32 с.

3. Волошин А. Физика для народних і горожанських шкіл и для низших клас гимназий / А. Волошин. – Ужгород : Накл. Пед. Тов-ва Підкарпатської Русі, 1924. – 121 с.

4. Дерер І. Нормальні учебні основи для народних (початкових) шкіл / І. Дерер // Урядовий вісник шкільного реферату краєвого уряду Подкарпатської Русі. – 1934 (Р. XIV). – Ч. 4 – 5. – С. 49 – 140.

5. Маркуш А., Гурко І. Краєзнавство : учебник для 4 – 5 поступного рочника народних шкіл з підкарпатським учебним язиком / А. Маркуш, І. Гурко. – Прага : Держ. вид-во, 1937. – 223 с.

6. Маркуш А., Шпицер М. По родному краю : учебник географіѣ / А. Маркуш, М. Шпицер. – Ужгород : Свобода, 1926. – 80 с.

7. Маркуш А., Шпицер М. Наша республика : учебник географіѣ для II кл. горожанських шкіл / А. Маркуш, М. Шпицер. – Ужгород : Вид. Пед. тов-ва Подкарпатської Руси “Свобода”. – 1926. – 96 с.

8. Маркуш А. Чужь краѣ и люде : Землеписна читаночка / А. Маркуш. – Ужгород : Свобода, 1926. – Ч. I. – 48 с.

Розлуцкая Галина. Краеведческий компонент в содержании школьных учебников для народных школ Закарпатья (1919 – 1939 гг.). В статье рассматривается краеведение как компонент содержания учебников для начального образования. Определено, что краеведение изучалось в народных школах Закарпатья междувоенного периода как отдельный предмет. Краеведческие материалы в содержании учебников по чтению, родному языку, истории, географии стали источником патриотизма закарпатцев.

Ключевые слова: краеведение, содержание учебников для начального образования, народные школы междувоенного периода, Закарпатье.

Rozlutska Halina. Regional studies component in the content of school textbooks for public schools Transcarpathia (1919 – 1939 years). In the article local studies is considered as a component of the books for primary education. We specified that a local study has been studied as a separate subject in public schools in Transcarpathian region during the interwar period. Ethnographical materials have become the sources of patriotism for the Transcarpathian children in the content of the books for reading in the native language, in the science of native land.

Key words: local studies, the content of the books for primary education, Transcarpathian region in the interwar period.